КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ

БАЙЫРКЫ УЙГУР ТИЛИНИН ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ (САЛЫШТЫРМА-ТАРЫХЫЙ БАГЫТТА ИЗИЛДӨӨ)

(PhD ДОКТОРЛУК ДИССЕРТАЦИЯ)

Зарина Жалбиева

ИЛИМИЙ ЖЕТЕКЧИСИ

Ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

БИШКЕК-2017

Мазмуну

Даярдаган	: Зарина Жалбиева
Университет	: Кыргыз-Түрк «Манас» университети
Багыт	: Түркология
Иштин сыпаты	: Ph.D доктордук диссертациясы
Беттердин саны	: xvii + 272
Бүтүрүү датасы	: 07.07.2017
Илимий жетекчиси	: ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

Байыркы уйгур тилинин чак категориясы
(салыштырма-тарыхый багытта изилдөө)

Диссертациялык иште байыркы уйгур тилинин чак категориясы азыркы кыргыз тилинин чак категориясы менен тарыхый-салыштырма багытта изилдөөгө алынды. Себеби, байыркы түрк тилдеринин издери азыркы түрк тилдеринде ар кандай деңгээлде (фонетикалык, лексикалык ж.б.) сакталган. Айрым түрк тилдеринен байыркы көктүрктөрдүн, кээ биринен байыркы уйгур ж.б.у.с. тилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн кездештирүүгө мүмкүн.

Кыргыз тили менен байыркы уйгур тилинин салыштырма тарыхый багытта бардык аспектиден изилдениши тил илиминин маанилүү маселелеринин бири. Себеби С.С.Малов сыяктуу айрым түркологдор байыркы уйгур тилинин оозеки сүйлөшүү тили байыркы кыргыздардыкындай (хакас, шор, ж.б.у.с.) "z" тили болгон деген пикирди айтышат. Ошондой эле бул доордо кыргыздар байыркы уйгурлар менен бир чөлкөмдү жердешкен. Кошумчалай кетсек, тарыхый фактылардын негизинде эки элдин коңшу жашаганы, бир аймакты мекендегени, өз ара мамилелеринин да тыгыз болгону белгилүү. Ушул сыяктуу тарыхый факторлордон улам, байыркы уйгур тилинин да кыргыз тилине болгон катышын, жалпылыгын, айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн белгилөө кыргыз тил илиминин негизги маселелеринин бири болуп эсептелет.

Байыркы уйгур жана байыркы кыргыздардын бир чөлкөмдү ээлеп, коңшу жашаганы алардын каада-салттарына, жашоо образдарына, тилдерине таасирин тийгизген. Ошол себептен, кыргыз тили менен байыркы уйгур тилинин чак категориясынын алгачкы жолу салыштырылып каралышы жана байыркы жана азыркы жаңы түрк тилдеринин ортосундагы байланыштын канчалык деңгээлде сакталганын, айырмачылык-окшоштуктарын чыгаруу түркологиянын, анын ичинде жеке кыргыз тилинин негизги маселелеринен бири болуп эсептелет.

Бул эмгекте байыркы уйгур жана азыркы кыргыз тилиндеги этиштин чак категориясын уюштуруучу тилдик бирдиктер салыштырылып, изилдөөгө алынды.

Диссертациялык иш киришүү, эки бөлүм, колдонулган адабияттар жана тиркеме бөлүмүнөн турат.

Киришүү бөлүмүндө иштин актуалдуулугу жана жаңычылдыгы, илимий изилдөө ишинин максаты, милдети, колдонулган методдор тууралуу маалымат берилет.

Иштин **биринчи бөлүмүндө** байыркы уйгурлар жана изилдөө ишинде колдонулган байыркы уйгур тексттери боюнча кыскача маалымат берилет. Ошондой эле, изилдөө ишинин теориялык бөлүгү, чак категориясынын түркологияда изилденишине илимий экскурс жасалат.

Экинчи бөлүмдө байыркы уйгур жана азыркы кыргыз тилиндеги этиштин чак категориясын уюштуруучу морфеммалар жана алардын хронологиялык өнүгүү эволюциясы берилип, байыркы уйгур тили менен азыркы кыргыз тилинин чак категориясындагы окшоштук жалпылыктар, туюндурган грамматикалык маанилерилери берилет.

Корутунду бөлүмүндө илимий изилдөө ишинин жалпы жыйынтыгы чыгарылат.

Тиркеме. Эмгектин аягында байыркы уйгур тилинде жазылган жана диссертациялык иште колдонулган айрым текстердин кыргызча котормосу берилет.

Ачкыч сөздөр: *морфология, чак категориясы, байыркы уйгур тили, кыргыз тили.*

ÖZ

Hazırlayan	: Zarina CALBİYEVA
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Bilim Dalı	: Türkoloji
Tezin Niteliği	: Doktora
Sayfa Sayısı	: xvii + 272
Mezuniyet tarihi	: 07.07.2017
Tez Danışmanı	: Doç.Dr. Burul SAGINBAYEVA

Eski Uygurca'da Zaman (Tarihi-Karşılaştırmalı İnceleme)

Elimizdeki çalışmada, Eski Uygur türkçesindeki zaman, şimdiki modern kırgız türkçesiyle tarihi-karşılaştırma metoduyla ele alınmıştır. Eski Türkçenin kalıntılarına her derecede (sesbilgisi, şekilbilgisi, leksikoloji v.s.) şimdiki modern Türk lehçelerinde rastlamak mümkündür. Bazı türk lehçelerinde Köktürklerin, bazı türk lehçelerinde ise Eski Uygurların v.b. dil özellikleri çoğunluk göstermektedir.

Şimdiki modern Kırgız Türkçesiyle Eski uygurcanın dil özellikleri karşılaştırılmalı tarihsel incelenmesi, Turkoloji çalışmaları, özellikle Kırgız dilbiliminin önemli konulardan biridir. Çünkü, S.E. Malov ve başka bazı Türkologların, Eski Uygur dilinin konuşma dili olduğu "z" dili, eski Kırgızların dili olarak da söylenebileceği görüşünü ifade etmektedirler. Ayrıca bu tarihi dönemde Eski Uygurlar ve Eski Kırgız boyları aynı bölgede yaşamaktadırlar. Tarihsel kanıtlara bağlı olarak iki halkın birbiriyle olan yakın bağlarını da söyleyebiliriz. Bu nedenle, Eski Uygurcanın Kırgız Türkçesine ne kadar yakın olduğunu belirtmek, onların benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmak, özelliklerini belirtmek, Kırgız dilbiliminin en önemli ve güncel konulardan biridir.

Eski Uygurların ve eski Kırgız Türk boylarının aynı mekânı paylaşmaları, komşu yaşamaları, onların gelenek ve göreneklerine, yaşam tarzına, hatta konuştukları dillerine de tesir etmiştir. Bu nedenle, şimdiki modern Kırgız Türkçesiyle Eski Uygurcadaki zaman kategorisinin karşılaştırılarak incelenmesi ve dolayısiyle iki dilin zaman kategorisindeki benzerlik ve farklılıklarını ve aralarındaki münasebetinin ne derecede saklandığını tespit etmek bügünkü türkolojinin hatta Kırgız dilbiliminin aktüel meselelerinden biridir.

Bu doktora tezinde, Eski uygurca ve şimdiki Kırgız türkçesindeki zaman kategorisini oluşturan morfemler karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Çalışmamız: Giriş, üç bölüm, sonuç, Türkçe özet, kaynak ve ek bölümlerinden ibarettir.

Çalıçmanın **giriş** bölümünde konunun aktüelliği ve yeniliği, incelemenin amacı ve hedefleri, çalışma metodları hakkında bilgi verilir.

Birinci bölümde, ilmi çalışmanın teorik kısmı yer almıştır. Bölümde bu konuda daha önce yapılmış olan ilmi işler ve eski uygurlar, onlara ait yazma eserler hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde, Eski uygurca ve şimdiki Kırgız türkçesindeki zaman kategorisini oluşturan morfemler karşılaştırılarak ele alınmıştır**.** Zaman eklerinin kronolojik gelişimi ve iki dildeki zaman kategorisinin benzerlik ve farklılıkları, gramatik anlamları tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde imek fiili ve birleşik zaman şekilleri ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise ilmi çalışmamızın genel sonuçları çıkarılmıştır.

Ek bölümde. Doktora tezinin sonuna eski uygurcaya ait bazı eserlerin kırgızcaya çevrilmiş örnekleri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *şekilbilgisi zaman fiil eski uygur dili kırgız türkçesi*

Аннотация

Исследователь	: Зарина Жалбиева
Университет	: Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
Направление	: Тюркология
Вид исследования	: Ph.D докторская диссертация
Количество страниц	: xvii + 272
Дата окончания	: 07.07.2017
Научный руководитель	: д.ф.н., доц. Бурул Сагынбаева

Категория времени в древнеуйгурском языке
(сравнительно-историческое исследование)

В диссертационной работе в сравнительном плане иследована категория времени в древнеуйгурском и современном кыргызском языках. Следы лингвистических особенностей (фонетических, лексических и т.д.) древнетюркских языков в определенной мере сохранены в современных тюркских языках. В современных тюркских языках можно проследить особенности языка орхоно-енисейских памятников, древнеуйгурского языка, а также других исторических тюркских языков.

Всестороннее изучение древнеуйгурского и современного кыргызского языков в сравнительно-историческом плане является одной из важных вопросов кыргызского языкознания в частности, и тюркологии в общем. Потому что такие ученые-тюркологи, как С. Е. Малов высказывали мнение, что устный разговорный язык древних уйгуров являлся “z”-языком, как и язык древних кыргызов. Также в период древнеуйгурского языка кыргызы и древние уйгуры населяли один регион. В силу таких исторических факторов сложилось так, что древнеуйгурский и современный кыргызский языки в определенной мере имеют схожие особенности, и изучение особенностей древнеуйгурсокго языка, выявление общностей, различий между указанными двумя языками является одной из важных и актуальных вопросов кыргызского языкознания.

Древние уйгуры и древние кыргызы населяли один регион и жили в соседстве, в результате чего их традиции, образы жизни, а также языки подвергались взаимовлиянию. Поэтому сравнительное изучение категории времени в древнеуйгурском и современном кыргызском языках, а также выявление степени сохранения особенностей древнетюркских языков, выявление схожих и различных особенностей между древними и

современныи тюркскими языками является одним из основных вопросов кыргызского языкознания в частности и тюркологии в общем.

В данном исследовании в сравнительном плане изучены языковые элементы, участвующие в образовании категории времени в древнеуйгурском и современном кыргызском языках.

Диссертационная работа состоит из вводной части, трех глав, списка использованной литературы и приложения.

В вводной части дается информация об актуальности и новизны исследования, о целях, задачах исследовательской работы, о примененных в работе методах.

В **первой главе** дается краткая информация о древних уйгурах, древнеуйгурском языке и о древнеуйгурских текстах, использованных в качестве материала исследовательской работы. А также в теоретической части исследования проводится научный экскурс по трудам в тюркологии, посвященных изучению категории времени.

Во **второй главе** рассматриваются морфемы, образующие категорию времени глагола в древнеуйгурском и современном кыргызском языках, дается их хронологическая эволюция развития, а также рассматриваются схожие особенности категории времени в древнеуйгурском и современном кыргызском языках, анализируются их грамматические значения.

В **третьей части** рассматривается вспомогательный глагол эр- и дается его хронологическая эволюция развития, сложные формы времени.

В **заключительной** части резюмируется общий результат исследовательской работы.

В **приложении** даются переводы на кыргызский язык некоторых древнеуйгурских текстов, использованных в качестве материала диссертационной работы.

Ключевые слова: *морфология, категория времени, древнеуйгурский язык, кыргызский язык.*

Abstract

Researcher	: ZarinaJalbieva
University	: Kyrgyz-Turkish Manas University
Discipline	: Turkology
Type of study	: Thesis of PhD
Number of pages	: xvii + 272
Date of graduation	: 07.07.2017
Research supervisor	: Assoc.Prof.Dr. Burul SAGYNBAEVA

The category of time in Old Uighur language
(A comparative historical study)

In the dissertation work in comparative terms the category of time in ancient Uygur and modern Kyrgyz languages was investigated. Traces of linguistic features (phonetic, lexical, etc.) of the ancient Turkic languages are preserved to a certain extent in modern Turkic languages. In modern Turkic languages, one can trace the features of the language of the Orkhono-Yenisei monuments, the Old Uigur language, as well as other historical Turkic languages.

A comprehensive study of the ancient Uygur and modern Kyrgyz languages in comparative historical terms is one of the important issues of Kyrgyz linguistics in particular, and Turkic studies in general. Because academic Turkologists as S. E. Malov expressed the opinion that the spoken language of the ancient Uighurs was a "z" -language, like the language of the ancient Kyrgyz. Also in the period of the ancient Uighur language, Kyrgyz and ancient Uighurs inhabited one region. It should be added that based on historical facts, one can affirm the neighborhood, the close ties of the two peoples. Due to such historical factors, it turned out that the ancient Uighur and modern Kyrgyz languages have similar features to a certain extent, and the study of the peculiarities of the ancient Uighur language, the identification of communities, the differences between the two languages is one of the important and pressing issues of Kyrgyz linguistics. The ancient Uighurs and ancient Kyrgyz inhabited one region and lived in the neighborhood, as a result of which their traditions, lifestyles, and languages were inter-influenced. Therefore, comparative study of the category of time in the ancient Uighur and modern Kyrgyz languages, as well as revealing the degree of preservation of the features of the ancient Turkic languages, the identification of similar and different features between the ancient

and modern Turkic languages is one of the main issues of Kyrgyz linguistics in particular and Turkic studies in general.

In this study, the linguistic elements involved in the formation of the category of time in ancient Uighur and modern Kyrgyz are comparatively studied.

The thesis consists of an introductory part, two chapters, a list of used literature and an application.

The **introductory** part gives information on the relevance and novelty of the research, on the goals, tasks of the research work, on the methods used in the work.

The **first chapter** gives a brief description of the ancient Uighurs, the Old Uigur language and the Old Uigur texts used as material for the research work. And also in the theoretical part of the research a scientific excursion is conducted on the works in Turkic studies devoted to the study of the category of time.

In the **second chapter** examines the morphemes that form the category of the verb tense in the ancient Uighur and modern Kyrgyz languages, gives their chronological evolution, and examines similar features of the category of time in the ancient Uighur and modern Kyrgyz languages, analyzes their grammatical meanings.

In the **third chapter** deals with the auxiliary verb er-and gives its chronological evolution of development, complex forms of time.

The **final part** summarizes the overall result of the research work.

The **application contains** translations into the Kyrgyz language of some ancient Uighur texts used as a material for the thesis work.

Key words: *morphology, category of time, Old Uigur language, Kyrgyz language.*